

Історія України

УДК 94:371.671(477.7)

Ф. Г. Турченко

ЯК СТВОРЮВАЛИСЯ ПЕРШІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті мова йде про підручники з історії України, які були написані в перші роки незалежності. Характеризується загальнополітична ситуація, в контексті якої відбувалася реорганізація шкільної історичної освіти, розроблялися нові програми і концепції історичної освіти, проходили обговорення нових книг. В контексті цієї ситуації розкриваються обставини створення колективом істориків Запорізького, Донецького і Дніпропетровського університетів підручників з історії України для 7-11 класів. Значне місце приділяється спробам прокомуністичних політичних сил України, зокрема її південно-східних областей, вплинути на зміст підручників. Описується провал цих спроб.

Ключові слова: історія України, шкільний підручник, історична дидактика, “регіональний підручник”, методологія історії, національна ідентичність.

Передмова

На переломних етапах суспільного розвитку, як правило, посилюється інтерес до історичного минулого. В історії люди шукають, з одного боку, корені негараздів сьогодення, а з іншого – відповіді на питання, як ці негаразди подолати. Відбувається відторгнення усталених поглядів на минуле і виникає прагнення до глибокого і неупередженого переосмислення більшості подій і явищ з позицій нових цінностей і нових масивів документів, які раніше не були в науковому обігу.

Особливого значення набуває оволодіння історичною спадщиною для тих народів, які не мали незалежності і власної держави, але в ході тривалої боротьби чи внаслідок геополітичних зрушень, які час від часу відбуваються у світі, їх отримали. Для цих народів життєво важливо визначитися, наскільки історично виправдані їх претензії на самостійне існування. Молоді національні історіографії вступають у конфлікти зі старими науковими школами імперських націй, які в тій чи іншій формі обстоюють засади минулого. Це загальне правило, але в умовах України воно ускладнювалося однією важливою обставиною: російська ідея в різних її проявах (царській, імператорській, комуністичній і посткомуністичній) фактично не визнає, або визнає лише частково український народ як окремий від російського суб'єкт історичного процесу. Тому українцям за свою багатовікову історію багато разів доводилося утверджувати і свою окремішність, і право на самостійне існування. У цій справі вони завжди спиралися на історію. Зенон Когут, американський історик українського походження, прямо вказує, що “сприйняття історії було і залишиться основним полем битви за ідентичність” [1, с.219].

Саме ця особливість історичної науки зробила її одним з головних фронтів у гострій ідеологічній боротьбі за майбутнє, яка розгорнулася в Україні напередодні і після проголошення в 1991 р. державної незалежності. Сили минулого трималися за радянську, по суті російську версію історичного процесу в Східній Європі, сили майбутнього шукали своє місце в національній концепції історії.

У цій боротьбі важливу роль відіграє шкільна історична освіта, зокрема шкільні підручники з історії. Вони формують нову історичну пам'ять, кристалізують національну ідентичність, деформовану століттями денационалізації, врешті-решт, сприяють формуванню української політичної нації. Підручники з історії, які присвячені минулому, значною мірою, програмуєть образ майбутньої України.

Як створювалися перші шкільні підручники з історії України і як вони впроваджувалися в навчальний процес, які труднощі довелось при цьому долати їх авторам та їх колегам-однодумцям – говориться в цій статті. Її автор був активним учасником цього складного процесу, і на підставі різноманітних джерел, у тому числі матеріалів особистого архіву, робить спробу окреслити основні його контури.

Україна без історії

У радянських умовах вітчизняною історією в Україні вважалася історія Радянського Союзу. З початку 60-х рр. XX ст. правляча в СРСР Комуністична партія приступила до практичної реалізації головної своєї утопії – “розгорнутого комуністичного будівництва”. На цій основі почалося формування “нової історичної спільноти людей – радянського народу”. Здійснювати цей проект планувалося шляхом злиття воєдино численних етносів безкрайнього СРСР. Сучасники подій пам'ятають, як з усіх репродукторів на одній шостій частині земної суші одночасно лилося: “Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз...”. В

умовах цього грандіозного соціально-політичного експерименту, в основі якого була тотальна русифікація неросійських народів, акцентувати увагу на місцевих національних особливостях вважалось недоцільним і навіть шкідливим. Історики, письменники і поети, художники, представники інших сфер мистецтва і наукової діяльності, які порушували ці гласні та негласні заборони, перетворювалися на об'єкти переслідування комуністичної влади. Навчальні програми загальноосвітніх шкіл були складені так, що за своїм змістом курс історії СРСР був присвячений минулому Росії. Історія України в школах республіки або не викладалася зовсім, або подавалася у безсистемному вигляді – як додатковий місцевий матеріал, покликаний проілюструвати загальносоюзні тенденції. Підручники й посібники з історії України не видавалися.

Що ж стосується методики вивчення історії СРСР, то в ній особлива увага зверталася на роботу з творами класиків марксизму-ленінізму, виступами партійних і державних керівників, ознайомлення з матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС. У визначенні цілей навчання перевага надавалася формуванню комуністичного світогляду, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичної партії, непримиренності до буржуазної ідеології. В процесі навчання передбачалося формування в учнів знань, насамперед, про класову боротьбу як рушійну силу історії, закономірну зміну суспільно-економічних формацій (від первіснообщинного до рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного й, нарешті, комуністичного ладу), а також про неминучу перемогу комунізму [2].

У квітні 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, в якій було передбачено “упорядкувати викладання історії союзних республік”. До кардинальних змін у викладанні історії це не привело, але відновилось видання підручників з історії УРСР [3], і деякі важливі з точки зору тодішнього керівництва Міносвіти теми минулого України почали рекомендуватися для вивчення на уроках історії СРСР.

Підручники з історії України також писалися на підставі загальнообов'язкової для всіх істориків “марксистсько-ленінської теорії всесвітньо-історичного розвитку”. Їх автори були зобов'язані суворо дотримуватися концепції про суспільно-економічні формації та класову боротьбу, як рушійну силу розвитку.

Нагадаємо, що згідно з цією концепцією Україна у своєму розвитку пройшла дві великі епохи – дорадянську і радянську. Дорадянська епоха включала період первіснообщинного, рабовласницького (на території античних міст Північного Причорномор'я), феодального і капіталістичного ладу. Ранняфеодальна Київська Русь вважалася “спільною коліскою” російського, українського та білоруського народів. Рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад на території України характеризувалися з точки зору *класової боротьби між експлуататорами і експлуатованими*. Роз'яснюючи причини поразок у цій боротьбі *експлуатованих*, вчитель повинен був звертати особливу увагу на ту обставину, що на той час не було *робітничого класу і комуністичної партії*, які лише в змозі довести народ до перемоги і створити справедливий суспільний лад. Червоною ниткою через підручники проходила ідея взаємодопомоги зближення трьох східнослов'янських народів – великоруського, українського і білоруського, роз'єднаних після монголо-татарської навали і захоплення України спочатку Литвою, а потім – Польщею.

Початок радянської епохи в Україні пов'язувався з соціалістичною революцією 1917 рр., після якої відбулася громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція. Закономірним продовженням радянської епохи стало входження у 1922 р. України в радянську федерацію – СРСР. 1921-1928 рр. характеризуються як період нової економічної політики, а 1930-ті рр. – період колективізації, соціалістичної індустріалізації і культурної революції. В 1937 р. була задекларована побудова соціалізму в Україні. Події 1941-1945 рр. трактувалися як Велика Вітчизняна війна, а 1945–1950 рр. – як період відбудови народного господарства. Згідно з цією схемою, в 50-х рр. утвердився “розвинутий соціалізм”, який перейшов в період “розгорнутого комуністичного будівництва” (з початку 60-х рр.). Досягнення комунізму в Радянському Союзі КПРС обіцяла на 1980 рік. Усі ці події сприймалися в загальному контексті оцінки Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді як початку всесвітньо-історичного процесу переходу від капіталізму до комунізму.

При висвітленні історії України необхідно було в обов'язковому порядку акцентувати увагу на особливий, благотворний вплив на долю українського народу братньої Росії і дружби народів СРСР взагалі. З цієї ідеї врешті-решт виросла теорія “формування радянського народу як нової історичної спільноти людей”. Ключове значення в цьому процесі відводилося російській мові і культурі. Ця ідея у свій час була штучно “вмонтована” в формаційну схему історій неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їх органічна частина.

Вищеописана фабула становила для радянських істориків жорсткий канон, відступ від якого не допускався. По-суті, завдання дослідника зводилося до підтвердження шляхом маніпулювання відомими і вперше залученими до наукового обігу джерелами і цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму та новоявлених “теоретиків марксизму”, а також документами КПРС офіційно затверджених теоретичних схем, зміст яких у загальних рисах був уже відомий.

Комусь ця “простота” не подобалася: інтуїтивно чи цілком усвідомлено, вивчаючи джерела, вони схилилися до висновків, що виходили за межі канонізованих схем. Інші залишалися їх переконаними прибічниками, адже тривале існування комуністичних режимів в СРСР та інших країнах було для них вирішальним аргументом (за відомим принципом: “практика – критерій істини”) при підтвердженні науковості тих конкретних історичних досліджень, які були виконані на базі марксистсько-ленінської формаційної теорії.

Такий стан не міг тривати нескінченно. В другій половині 80-х рр. суспільно-політична ситуація в Радянському Союзі почала змінюватися. В умовах гострої кризи радянської системи в СРСР розгорнувся ініційований правлячою комуністичною верхівкою процес, який увійшов в історію як “перебудова”. Про зміни, що відбувалися в СРСР, з найвищих компартійних і урядових трибун почали говорити як про “революційні”.

У контексті пошуків виходу з кризи в компартії і суспільстві інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого, критичний аналіз створеного в СРСР соціально-економічного ладу. На червоному пленумі ЦК КПРС (1987) в ході дискусії було визнано неспроможність офіційної концепції стану тогочасного радянського суспільства як “розвинутого соціалізму”. На сторінках популярних і науково-теоретичних видань радянська система визначалась як “казармовий, державний соціалізм”, що був встановлений методом жорстоких репресій і масового терору. Сам ініціатор “перебудови” – останній генеральний секретар партії М. Горбачов, назвав побудований в СРСР лад “деформованим соціалізмом”. У лютому 1988 р. він проголосив відмову від “догматичної, бюрократичної спадщини”, яка “не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні зі справжнім соціалізмом”.

Що ж до “справжнього соціалізму”, про перспективу якого заговорили в колах партійних реформаторів, то поступово вималювався його образ як гуманного, демократичного устрою, який базується на загальнолюдських цінностях, а не на принципах класової боротьби. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в СРСР як “реформістська, антимарксистська теорія”, “відхід від наукового соціалізму” тепер оцінювався як ідеал КПРС, мета її діяльності. Партія змушена була відмовитися “від монополії на істину”, визнала принцип багатопартійності і погодилася у лютому 1990 р. на виключення з Конституції СРСР статті 6, яка закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Однак, перетворення КПРС на демократичну партію соціал-демократичного зразка так і не відбулося. Останній в історії КПРС – XXVIII з’їзд, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програму заяву “До гуманного, демократичного соціалізму”, проголосив компартію Радянського Союзу партією “соціалістичного вибору і комуністичної перспективи”. Правда, ця перспектива відсувалася на невизначене майбутнє. По-суті визнавалося реформістське гасло європейської соціал-демократії, сформульоване ще наприкінці XIX ст. і якого комуністи не визнавали сто років: “Рух – все, кінцева мета – ніщо”.

У ході “перебудови” була оголошена “гласність”. Що це означає, точно ніхто не міг сказати. Вважалося, що це радянський аналог свободи слова. І справді, цензурні обмеження послабилися. Відкрилися шлюзи для правди про сучасне становище СРСР і про його минуле. Суспільство дізналося про жахливі сторінки радянської історії. Загальносоюзні, а за ними й республіканські ЗМІ стали поширювати інформацію, яка раніше була недоступна широкому загалу, ретельно від нього приховувалася.

В Україні процес “перебудови” всіляко гальмувався консервативним компартійним керівництвом республіки на чолі з В. Щербіцьким, в середовищі якого панувала гостра ностальгія за “застійним” минулим. Але “гласність”, а з нею і інтерес до правдивої інформації про минуле в суспільстві наростали.

Зокрема, це стосувалося так званих “білих плям” української історії. Люди вимагали правдивої, неспотвореної інформації про Українську Центральну Раду, Західноукраїнську Народну Республіку, про “червоний терор” більшовиків 1917-1920-х рр., про масові репресії комуністичного режиму в Україні кінця 1920-х – 40-х рр. Вони хотіли більше знати про боротьбу ОУН-УПА, про інші сторінки антирадянського Опору, про Голодомори радянського часу, депортації національних меншин і нищення цілих соціальних груп. Людей цікавила правда про переслідування діячів української культури, русифікацію українців та інших народів СРСР, боротьбу правозахисників і дисидентів післявоєнного періоду та інші сторінки минулого, які комуністична влада ретельно приховувала.

Де про це можна було прочитати? Як зазначалося вище, з 1984 р. почали видавати короткі підручники з історії Української РСР. Вони публікувалися великими накладками і були доступними як для учнів, так і для батьків. Але про все, що хвилювало в цей час розбуджене горбачовською “перебудовою” українське суспільство, в цих книгах не можна було довідатися. Зате там чітко проводилася радянська концепція історії України. Цитуємо назву деяких розділів і параграфів одного з таких підручників: “Класова боротьба трудящих України на початку ХХ ст.”, “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення радянської влади на Україні” (писали саме так – “на Україні”), а не “в Україні”), “Боротьба трудящих України з іноземним загарбниками і внутрішньою контрреволюцією”, “Українська РСР в період боротьби за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму”. Через весь підручник “червоною ниткою” проходила ідея дружби народів СРСР і провідної ролі російського народу в процесі боротьби за визволення українського народу від “соціального і національного гніту”. Йшлося і про Конституцію СРСР 1977 р., яка характеризувалася як маніфест розвинутого соціалізму, змальовувалося щасливе життя в СРСР, говорилося про нову історичну спільність людей – радянський народ і про багато інших речей, які були складовими радянського міфу про минуле України, але не мали відношення до реальності [4].

Не маючи доступу до джерел об’єктивної інформації, люди шукали відповіді на питання про минуле за межами офіційних ЗМІ в Україні: переглядали передачі Центрального телебачення і слухали зарубіжні “радіоголоси”, читали газети і журнали, які видавалися в Росії, Західній Україні, Прибалтиці, зверталися до самвидавських видань, які друкувалися і поширювалися практично у всіх областях України.

Щоб контролювати “гласність”, яку вже не можна було заборонити, ЦК Компартії України створив координаційну комісію з розробки програми “розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”.

У контексті цієї політики у 1989-1990 навчальному році історія Української РСР нарешті була внесена до числа обов’язкових предметів загальноосвітньої школи. Для нього у 8-11 класах виділялося по 1 годині на тиждень. Разом з тим, продовжувалася викладатися й історія СРСР – теж обов’язкова, по відношенню до якої історія Української РСР залишалася “молодшою сестрою”. Характерно, що окремої програми з історії Української РСР ще не було і Міністерство освіти рекомендувало в цій ситуації вчителям при вивченні цього курсу проявляти “творчість”. Напрямок цієї “творчості” став зрозумілим, коли у квітні 1990 р. Міносвіти направило на місце лист “Про випускний екзамен з історії СРСР та суспільствознавства в середніх

загальноосвітніх школах і профтехучилищах республіки в 1989/90 навчальному році”, у якому сформульовано проблеми, на які слід звернути увагу учнів. Було виділено 23 проблеми, 14 з яких були пов'язані з історією України, правда, майже всі вони подавалися в суто радянському трактуванні [5, с.30]. І це не дивно, адже ніяких інших офіційних джерел з історії України, окрім тоненьких радянських підручників (до 180 сторінок), виданих в другій половині 80-х рр., ні вчителі, ні учні не мали.

Відчувалося, що необхідно створювати повноцінний сучасний підручник з історії України. Враховуючи, що це достатньо складна проблема, для вирішення якої необхідно декілька років, вирішили, як тимчасовий варіант, зупинитися на форматі пробного навчального посібника для 10-11 класів середньої школи. За давньою радянською традицією це завдання було покладене на вчених Інституту історії АН України.

Передусім, постало питання про зміст посібника. Політичні події кінця 80-х рр. створювали умови для розкріпачення творчої уяви вчених і створення правдивої версії минулого України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”. В Постанові Верховної Ради УРСР цей крок характеризувався як вияв волі українського народу “ї його віковичного прагнення до незалежності”. Без сумніву, авторам про це було відомо. Можна було очікувати, що ця ідея знайде відображення у змісті посібника, і питання національно-визвольної боротьби будуть у центрі уваги його авторів.

Яким же виявився посібник?

Він був виданий влітку 1991 р., якраз напередодні проголошення незалежності України. Посібник мав гриф Міністерства освіти України і був схвалений вченою радою Інституту історії України АН України. Він був видрукуваний українською і російською мовами загальним накладом понад 800 тис. примірників [6].

Ознайомившись зі змістом посібника, вчитель і учень могли помітити у ньому деякі риси так званого “перебудовчого мислення”. Зокрема, вперше в посібнику для школи можна було прочитати про голод 1932-1933 рр. (термін “Голодомор” ще не використовувався) і його жертви (з урахуванням повних демографічних втрат наводиться цифра 5 млн. чол.). Йшла мова й про “необґрунтовані репресії” 1930-х рр. Читача привернула також інформація про пакт Молотова-Ріббентропа і секретні протоколи до нього: у цьому питанні автори йшли “у ногу з часом”. Було згадано і про УПА під час війни і названо мету її діяльності – “боротьбу за незалежну вільну Україну”. Елементи реалізму простежуються і у висвітленні післявоєнного періоду радянської історії. Зокрема, зазначається, що “наші досягнення були не скільки реальності, стільки пропагандистською видумкою”. Але, в цілому, ці реалістичні новації посібника не торкнулися оцінки становища України у складі СРСР. Констатувався факт, що в результаті утворення Радянського Союзу Українська РСР, як і інші національні республіки, “остаточно втратили залишки суверенітету” (с. 155), хоча ця думка не одержала логічного продовження при аналізі становища республіки в наступні десятиліття.

Але у цілому посібник побудований на теоретичних засадах радянської історіографії. Зокрема, очікуваних яскравих виявів “віковичного прагнення українського народу до незалежності” в посібнику знайти було не можна. Зате, серед іншого, у ньому розповідається про видатну роль Леніна і більшовиків в Першій російській революції в Україні (с. 8-9), про заклики Леніна до єдності “пролетарів великоруських і українських”, без якої вільна Україна, виявляється, неможлива (с.45), про “радісну зустріч” російських солдатів жителями Західної України в роки Першої світової війни і приязне ставлення до західноукраїнців росіян (с.32). У посібнику повторяється традиційна радянська байка про масову участь українців в боротьбі проти Центральної Ради за встановлення радянської влади в 1917 – на поч. 1918 рр. і про керівництво цим процесом українських більшовиків – членів Народного секретаріату і ЦВК Рад України, а не Москви, як було насправді (с. 92). Говориться у ньому і про українських націоналістів, збройні формування ОУН-УПА, які після закінчення Другої світової війни “заважали відбудові”, здійснили 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів і яких “населення західних областей в основній своїй масі не підтримувало”. При цьому, нічого не говорилося про сотні тисяч жителів Західної України закатованих і висланих до Сибіру (с.274). Наприкінці книги, аналізуючи складність періоду “перебудови” в Україні, автори проявили властивий радянській історіографії “казенний оптимізм” і написали про “певні позитивні зрушення, зокрема, у соціальній сфері, соціально-політичному житті і в національних відносинах (с.353). У цілому, цей посібник по своїй концептуальній суті, кардинально не відрізнявся від згаданої вище “Історії Української РСР”, виданій 1985 р. Хіба що був вдвічі товщій [7].

Таким чином, навіть в умовах горбачовської “гласності”, яка помітно розширила рамки інтелектуальної свободи, радянські історики виявилися нездатними створити узагальнюючу історію України новітнього часу. Більшість з них взагалі не розуміла суті подій, що відбувалися під час “перебудови”, і тому просто вичікувала, “коли все заспокоїться”, а невелика група почала описувати “білі плями минулого”.

Та суспільство вже не погоджувалося чекати. Як тимчасовий варіант для подолання інформаційного голоду про минуле у 1989 р. була започаткована серія “Пам'ятки історичної думки України”, в якій у 1989-1990 рр. було перевидано масовими накладами узагальнюючі роботи дореволюційних істориків Миколи Костомарова (“Исторические произведения. Автобиография”), Михайла Грушевського (“Очерк истории украинского народа”), Олександри Єфименко (“История украинского народа”), Івана Крип'якевича (“История Украины”). Публікувалися і книги істориків української діаспори. Деякі з них виклад подій з відомих причин закінчували початком ХХ ст., інші – передоднем Другої світової війни. Наприклад, у Тернополі 1991 р. накладом 100 тис. примірників вийшла “Історія України для дітей” Антіна Лотоцького. Постільки книга вийшла ще до Другої світової війни, видавці доручили іншому автору довести виклад подій до моменту проголошення незалежності в 1991 р.

Ці книги до певної міри задовольнили потребу в незаангажованому комуністичною ідеологією науковому знанні про минуле України.

Але вони відбивали досить застарілі погляди на історію, які склалися ще в XIX, чи на початку XX ст. і на момент проголошення незалежності України багато в чому були архаїчними. Зарубіжна історична наука, у тому числі й представлена вченими української діаспори, за роки комуністичного правління в Україні пройшла значну еволюцію, яка в цих книгах не знайшла відображення.

Тож змушені були звернутися до сучасних зарубіжних істориків, які вивчали історію України з нових теоретичних позицій. Відгукнувся громадянин Канади професор Орест Субтельний. Величезним накладом в декілька сотень тисяч екземплярів двома мовами – українською і російською – на поч. 90-х рр. була опублікована його книга [8]. Перший, україномовний наклад вийшов 1991 р. Вперше 1988 р. автор опублікував свій текст англійською мовою як підручник для недільних шкіл українських канадців і громадян США, а в перекладі в Україні його читали всі – від школярів до академіків. Читали, і робили висновки.

Історична освіта в Україні на початку незалежності

Нові знання про історичне минуле, зокрема, про його трагічні сторінки, інтенсифікували політичні процеси. “Перебудова” з її “гласністю”, яка партійними верхами КПРС задумувалася як засіб оновлення соціалізму і зміцнення Радянського Союзу, лише посилила його кризу. Не в останню чергу це сталося завдяки правді про минуле, яка відкрилася перед людьми. Врешті-решт, у серпні 1991 р. СРСР розпався. Україна стала незалежною країною. В “Акті проголошення незалежності України”, прийнятого Верховною Радою 24 серпня 1991 р., ця подія оцінювалася як закономірний наслідок усього попереднього розвитку і “продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні”. В цих словах у лаконічній, “згорнутій” формі представлена ціла концепція попереднього політичного розвитку України. По-суті, легітимізувалася боротьба за незалежність України, яка відбувалася у попередні століття – з часів Київської Русі до моменту проголошення Української держави 24 серпня 1991 р. Було зрозуміло, що таке бачення минулого має стати змістом гуманітарної освіти, зокрема, шкільних підручників з історії України. Але для цього вимагалася чітке усвідомлення цього і владою, і суспільством, і звичайно ж, вченими-істориками.

Однак, цього якраз і не вистачало. Хоча після проголошення незалежності в Україні розгорнулися глибокі соціально-політичні і економічні зміни, повноцінного революційного перевороту у владних структурах і у свідомості суспільства не відбулося. При владі залишилася колишня комуністична номенклатура. Ще недавно вона запекло боролася проти самостійної України, запроторюючи в тюрми, концтабори і “психушки” її прихильників, а після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності швидко перефарбувалася в національні кольори і засвоїла патріотичну риторіку. Але це мало змінило її світогляд і сутність, а відтак – внутрішню і зовнішню політику очолюваної нею молодшої держави.

Погляди представників пострадянської влади були еkleктичним набором суперечливих за змістом суджень та ідеологічних штампів, домінуюче місце серед яких займають стереотипи та міфи комуністичного минулого. Багато її представників сприймали Україну як великий уламок СРСР, який волею обставин, у тому числі і в результаті втручання “підступного Заходу”, став раптом незалежною країною, а не як державу з власною історичною та національно-культурною традицією і європейською перспективою. “Теорія змови” серед пострадянської номенклатури південно-східного регіону України була сприйнята як аксіома, яка не вимагає доведення. На початку 90-х рр. її активно пропагував Борис Олійник – відомий український радянський поет, який напередодні розвалу СРСР був віце-головою Палати національностей Верховної Ради СРСР. У своїй книзі “... И увидел я другого зверя” или два года в Кремле”, опублікованій наприкінці 1992 р. в Запоріжжі російською мовою, він відмовляється пояснювати розпад СРСР за законами логіки: “...Многое из происшедшего и происходящего у нас необъяснимо на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой”. Відповіді він прагне знайти у ... підступах Сатани, який “безбоязненно послал исчадие свое на грехопадшую землю” [9, с.79]. Цю книгу, видану накладом в 25 тис. примірників, можна було побачити на столах багатьох керівників різних рівнів Запорізької і сусідніх областей південно-східної України.

Звідси – прагнення зберегти в недоторканому вигляді всі символи радянського минулого, пам’ятники комуністичним вождям, назви вулиць і населених пунктів і всього іншого, що у комплексі створюють історичне середовище. А далі – один крок до відмови, за певних обставин, від державної незалежності і згоди до відновлення у тій чи іншій формі Російської імперії з включенням до її складу України. Принаймні, частина місцевого керівництва південно-східних областей України була готова зробити цей крок. Починаючи з 1991 і до 2014 рр. у владних кабінетах цього регіону нерідко можна було почути таке: “В августе 1991 г. была допущена ошибка. Ее следует исправить”. Хтось не наважувався говорити цього вголос, але думав саме так. І у цьому відношенні пострадянське керівництво України перебувало у гострому конфлікті з демократичними силами, які залишалися палкими прихильниками незалежності.

Пострадянська правляча еліта України не мала чіткого розуміння очевидного: СРСР розпався цілком закономірно, а розмови про “дружбу народів”, “інтернаціоналізм”, “слов’янську єдність” і радянський народ, як “нову історичну спільноту” – це політико-пропагандистське гасло, яке не мало нічого спільного з наукою і служило обґрунтуванню русифікаторського курсу КПРС. У цієї еліти не було чіткого розуміння того, що комунізм в СРСР, як і у інших країнах світу, це “глухий кут історії”, а не її історична магістраль. Вона так і не зрозуміла, що критика марксизму-ленінізму цілком обґрунтована, а той набір теоретичних положень, який у сукупності називали марксистською теорією суспільно-економічних формацій, в практиці конкретних історичних досліджень ніколи не був підтверджений. “Історики-марксисты, – зазначає сучасна російська дослідниця Г. Алексєєва, – не створили жодного фундаментального дослідження, заснованого на вивченні якоїсь конкретної формації, що дозволило б перевірити чинність теорії, потенційні можливості, закладені в цій концепції... Через відсутність подібного роду досліджень суперечки про формації виливаються в схоластичні дебати, в тлумачення цитат” [10, с.77].

Пострадянське керівництво України, виховане в комуно-російському дусі, відмовлялося сприймати нові реалії. Важко було усвідомити це і населенню, яке десятиліттями перебувало у полоні російсько-комуністичних міфів і було позбавлене об'єктивних знань про історію України. Це істотно впливало на його самоідентифікацію. Адже факти про минуле власної країни ставлять громадянина перед необхідністю визначитися щодо його національної приналежності (ідентичності). Це особливо важливо, в умовах пострадянської України з її деформованою національною свідомістю. Саме ця особливість історичної науки зробила її одним з головних фронтів у гострій боротьбі за майбутнє, яка розгорнулася в Україні після проголошення незалежності. Посткомуністичне керівництво України, добре розуміючи це, прагнуло зберегти контроль над історичною пам'яттю, залишити за собою "монополію на істину" в такій важливій сфері як історія України. Це було запорукою збереження контролю над суспільством.

Конфлікт між пострадянською і демократичною Україною – пряий наслідок *незавершеності* української революції 1991 р. і пов'язано з цією обставиною *невизначеністю* напрямку дальшого розвитку України. Не лише хронологічно, а й за своєю соціально-економічною і політичною суттю Україна залишалася *пострадянською* державою. Остаточної відповіді на питання, чи Україна остаточно утвердилася як незалежна демократична держава, довгий час не було. Ключове питання революції – питання про владу, в Україні так і не було вирішене. Демократичні, національно-патріотичні сили виявилися неспроможними очолити незалежну Україну. Було оголошено про багатовекторність зовнішньополітичних орієнтирів, але в реальності посткомуністична верхівка України *орієнтувалася на Москву*, де формувався ментально близький їй авторитарний режим, а демократичні сили – *на Європу* з її верховенством права, демократичними принципами і перспективою поліпшення життєвих стандартів. Цей конфлікт – *своєрідна "холодна війна"* між демократією і олігархією – поступово загострювався і врешті-решт вилився в дві новітні українські революції – Помаранчеву 2004 р. і Революцію гідності 2014 р. І у цій війні історія України була на боці демократії.

* * *

У цих складних і суперечливих соціально-політичних умовах відбувалася реформа історичної освіти в Україні. Ще у 1990 р., після вилучення з Конституції СРСР і Конституції УРСР статей про керівну роль комуністичної партії, був скасований курс історії КПРС, який викладався в кожному виші. Цей курс мав завданням на прикладі діяльності КПРС сформувати в молодих спеціалістів глибоке переконання в неминучості перемоги комунізму в Радянському Союзі і у всьому світі. Замість нього ввели в навчальний процес "політичну історію" – предмет, зміст якого був малозрозумілим і студентам, і викладачам. Останні ще недавно читали курс історії КПРС і переконували студентів, що *перемога комунізму неминуча*, а тепер мали утверджувати в свідомості майбутніх спеціалістів принципи політичного плюралізму. З 1 вересня 1992 р. політичну історію замінила історія України, яка з тих пір стала вивчатися на усіх без виключення факультетах.

Загальноосвітня школа також не встигала за стрімкою зміною політичної ситуації: 19 липня 1991 р., за місяць до заколоту ГКЧП, Міністерство освіти прийняло рішення залишити на 1991/92 навчальний рік як самостійний предмет історію СРСР, а історію України в старших класах продовжувати викладати паралельно.

В умовах першого року незалежності це рішення виконувалося лише частково. У західному регіоні вже вивчалася історія України і у тій чи іншій формі ігнорувалася історія СРСР, а у південних і східних – навпаки, історія України не вивчалася. Тут продовжували викладати історію СРСР. Але ніде в Україні не було підручників і навчально-методичного забезпечення, а надруковане до проголошення незалежності не витримувало ніякої критики. Зокрема, пробний навчальний посібник з історії України для 10-11 класів, який вийшов влітку 1991 р., відразу ж безнадійно застарів. Готуючись до уроків, вчителі змушені були користуватися випадковими матеріалами: газетними і журнальними публікаціями, брошурами і популярними книгами, в яких висвітлювалися різні аспекти історії України. Немало вчителів, особливо старшого покоління, продовжували послуговуватися старими радянськими підручниками з історії СРСР чи згаданим вище пробним посібником з історії України видання 1991 р. У надзвичайно складній ситуації опинилася сільська школа, до якої навіть цей безсистемний матеріал рідко доходив.

Так пройшов в школах незалежної України її перший навчальний рік.

До наступного 1992-93 навчального року, Міністерство освіти України підготувалося ґрунтовніше. У травні 1992 р. було опубліковано "Концепцію шкільної історичної освіти". Історія СРСР, як окрема дисципліна, нарешті зовсім зникла з навчальних планів. У загальноосвітніх школах України з 1992-93 навчального року запроваджувалося два самостійні курси: "Історія України" і "Всесвітня історія". В цьому році опублікована нарешті програма з курсу "Історії України". Викладання цього курсу здійснювалося за такою схемою: у 7-му класі – від найдавніших часів і до кінця XIV ст.; у 8-му класі – з кінця XIV ст. до кінця XVIII ст., в 9-му – від початку XIX ст. до 1917 р., в 10-му – від 1917 р. до 1945 р., і в 11 класі – від 1945 до 1992 рр.

Рішення про підвищення статусу історії України було цілком логічним, диктувалося самим фактом проголошення незалежної української держави і не викликало в суспільстві заперечень: є власна держава, повинна бути і її історія.

Але стояли питання про завдання історичної освіти в молодій державі, *що саме* буде вивчатися в курсі історії України, якими теоретичними *підходами* повинні керуватися автори, готуючи підручники для школярів і студентів. Адже від цього залежав тип національної і громадянської ідентичності, який при цьому формується школою.

У загальному вигляді відповідь на ці питання підказував досвід “перебудови” з її критикою тоталітарного комуністичного минулого і сам факт проголошення незалежності України не як випадкового збігу обставин, а як законірного результату “тисячолітньої традиції державотворення”. З цієї обставини випливало, що вивчення історії покликане дати суспільству об’єктивні знання про минуле України, зокрема, про боротьбу її народу за самозбереження і національно-державне самовизначення, і на основі цих знань сприяти формуванню свідомого громадянина незалежної держави. У вересні 1991 р. Міносвіти України затвердило “Концепцію середньої загальноосвітньої школи України”, яка визначила головну мету школи: “Формування і розвиток соціально активної, гуманістично спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадською позицією, системою знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готовою до самовизначення” [11, с.135].

Але, як і напередодні 1991-92 навчального року, при плануванні нового 1992-93 року знову виникла проблема: на підставі яких матеріалів вчителі будуть готувати уроки з історії України, що вони можуть запропонувати учням? Звичайно, про повноцінний підручник ще не могло бути й мови: не вистачало часу. Але слід віддати належне вченим Інституту історії України АН України і працівникам Міністерства освіти: мінімумом необхідного навчально-методичного матеріалу для вивчення історії України в старших класах вони все ж забезпечили.

По-перше, була підготовлена програма, якою зобов’язані були керуватися вчителі. По-друге, з’явилися нові книги. Так, у 1992 р. був опублікований “Нарис історії України”, написаний Аркадієм Жуковським – вченим з Франції, і Орестом Субтельним, згаданим вище американським істориком. Ці автори, як писали у передмові до книги Ярослав Грицак і Олег Романів, “належать до того покоління, яке в умовах повоевної еміграції, працюючи в у провідних західних наукових центрах, зробили чимало для осмислення української історії у ширшому – європейському і загальносвітовому контексті” [12, с.3]. Цій невеличкій книжці Міністерство освіти надало гриф навчального посібника і він використовувався у багатьох школах.

Цього ж року вийшов з друку навчальний посібник з історії України для 5 класу, автором якого був О.С. Кучерук [13]. Але головним досягненням 1992 р. була “Історія України” – навчальний посібник для 10-11 класів, який хронологічно охоплював події від лютого 1917 до 1992 рр., що відповідало прийнятій в травні 1991 р. “Концепції шкільної історичної освіти”. Ця книга також мала гриф Міністерства освіти України, яке присвоїло їй статус “Матеріалів для підручника”. Авторами цих матеріалів були відомі українські історики М. Коваль, С. Кульчицький і Ю. Курносів. Саме вони, а також їх колега В. Сарбей були співавторами “Історії України для 10-11 класів”, виданої 1991 р. Професор С. Кульчицький так описував обставини появи в 1992 р. нової книги: “За цей час Україна стала незалежною, і підручник (мається на увазі посібник видання 1991 р. – Авт.) безнадійно застарів. Я зрозумів, що треба негайно писати новий і звернувся з відповідною пропозицією до Міністерства освіти. Міністерство дало нам з проф. М. Ковалем і Ю. Курносовим карт-бланш на створення іншого за концептуальною основою підручника” [14, с.8].

Ці київські науковці були прекрасно обізнані зі станом викладання історії України і всім комплексом політичних обставин, пов’язаних з цим. У передмові автори писали: “Ми з боєм можемо констатувати, що український народ знає про своє минуле значно менше, ніж інші. Керівники тоталітарної імперії, в яку намертво було вмонтовано Україну, чудово розуміли, що людьми легше управляти, коли вони не усвідомлюють героїчних традицій своїх предків. Тому ці керівники прагнули, щоб українці мали деформовану історичну свідомість. Особливо цілеспрямовано й методично ідеологічні наглядачі правлячої партії фальсифікували історію останнього століття” [15, с.3].

Слід зазначити, що автори зробили максимум від них можливого, щоб якось виправити цю ситуацію. Їх книга була першим в умовах незалежності навчальним посібником з історії України, написаним вітчизняними авторами з українських державницьких позицій. Її загальний наклад українською і російською мовами становив півмільйона екземплярів, і вона швидко розійшлася по школах всіх областей України. З певними змінами ця книга була декілька разів перевидана. Вона давала читачам вкрай необхідний для розуміння новітньої історії України несфальсифікований радянською історіографією фактичний матеріал, формулювала необхідні узагальнення і висновки. Єдине, що можна закинути авторам, це дещо складний для сприйняття учнів академічний стиль викладу, недосконалість з методичного погляду (відсутність карт, ілюстрацій та історичних документів та ін.). Хоча цей посібник був адресований для учнів, за своїм фактологічним наповненням його слід було назвати книгою для вчителів.

Історія країни, “якої не було”

У цілому, в 1992 р. склався мінімум умов для впровадження в навчальний процес курсу історії України. Але залишався “суб’єктивний фактор”, який надавав проблемі особливого драматизму. Переважна більшість вчителів історії, особливо старшого покоління, не була підготовлена до викладання історії України. З одного боку, закінчивши радянські університети і педінститути, вони не мали необхідного для цього запасу знань. З іншого боку, те, що говорилося в умовах “перебудови” про жажливі сторінки минуло, вони не завжди сприймали. Їхні уявлення про історію України ґрунтувалися на текстах, в основі яких були радянські проімперські міфи. Особливо це стосувалося русифікованого вчительства південно-східних областей України, яке перебувало під сильним впливом прокомуністичної та інших проросійських партій.

Красномовний факт, свідками якого стали випускники однієї з середніх шкіл Запоріжжя 1 вересня 1992 р. У розкладі стояв новий предмет: “Історія України”. Вчителька історії, яка багато років викладала в цій школі історію СРСР і за свою роботу була нагороджена орденом, почала урок словами (звичайно, російською мовою): “Ну что же, раз уж так случилось, будем изучать историю страны, которой не было”. І справді історії України (тієї, що за її переконанням, “не было”), ця вчителька по-справжньому так і не

почала викладати. Ще двадцять років незалежності, до останніх своїх днів, вона *починала навчальний рік цими словами* і продовжувала розповідати своїм учням про історію Росії/Радянського Союзу, вплітаючи в неї окремі фрагменти з українського минулого. Як наслідок, її учні добре знали, коли відбувалися з'їзди КПРС і які рішення вони приймали, як більшовицька партія боролася проти контрреволюції, у тому числі української буржуазно-націоналістичної, як реалізувався ленінський план побудови соціалізму в СРСР і формувалася “нова історична спільнота – радянський народ”. Довідалися вони й про багато інших подій, які в радянській трактовці становили основу російсько-імперського історичного міфу.

Хоча цей випадок і не типовий, але ж і не унікальний. Подібне зустрічалося в багатьох школах південно-східної України. Частина вчителів залишалася на традиційних, започаткованих у минулі десятиліття позиціях щодо історії України. Власне, цієї історії, як самостійного курсу, вони не визнавали. Будь-який факт минулого ними оцінювався крізь призму історії Радянського Союзу, політика якого всіляко виправдовувалася. Вони мислили категоріями “общего Отечества”, “великого государства” – суто імперськими категоріями.

Та викликає подив інше. Про подібний стан викладання історії в багатьох школах знали їх директори, керівники районних, міських і обласних департаментів освіти. Знали, і не реагували, а інколи й відкрито підтримували прокомуністичні і проросійські настрої в школах. Більше того, на різних рівнях керівництва було прагнення закріпити радянську версію історії України вже у новому поколінні підручників, які готувалися після проголошення незалежності.

Про необхідність підготовки цих підручників говорилося з перших днів незалежності. Але на рівні конкретики розмови велися, головним чином, в Міносвіти України, в освітніх колах Львова і Києва, серед науковців цих міст.

Та сталося так, що ці підручники вперше були написані на південному сході України, де для цього, здавалося, було найменше умов. До появи нових підручників з історії України виявився причетним автор цієї статті – тоді декан історичного факультету Запорізького університету, а також вчені-історики Донецька, Дніпропетровська і Запоріжжя, вчителі історії загальноосвітніх шкіл цього регіону. Сьогодні це звучить як парадокс, але ініціаторами написання цих підручників стали “червоні директори” Запоріжжя, зокрема асоціація запорізьких підприємств “Содружество” на чолі з виробничим об'єднанням “Мотор-Січ” – підприємства, яке випускало авіадвигуни для військових літаків і гвинтокрилів і було тісно пов'язане з військово-промисловим комплексом Росії. Підприємці мали гроші, політичний вплив і до реалізації цього проекту залучили тодішню місцеву владу - посткомуністичну номенклатуру.

Керівництво “Мотор-Січі” – генеральний директор В.О. Богуслаєв і його оточення, зініціювали створення спеціальної робочої групи на чолі з начальником управління освіти Запорізької обласної ради Б.Г. Тетерятником для написання підручників з історії і навіть обіцяло профінансувати цей проект. Нагадаємо, що Запорізька та інші області Донбасу і Півдня України входили тоді до “червоного пояса” України, де домінували проросійські і прокомуністичні настрої. “Червоні директори” регіону усіма можливими засобами підтримували ці, по-суті, антиукраїнські настрої. Тут була особливо сильна ностальгія за радянським минулим. У цих умовах на 16 березня 1993 р. була призначена нарада з приводу підготовки нових підручників з історії.

Щоб мати уявлення про характер і мету цієї наради – декілька слів про її ініціатора В. Богуслаєва. Народився в м. Уральську (Російська Федерація). Переїхав до Запоріжжя, де і закінчив в 1965 р. машинобудівний інститут. 1973-1988 рр. працював директором Волочиського машинобудівного заводу (Тернопільська обл.), потім повернувся в Запоріжжя. Судячи з його виступів у ЗМІ, вже тоді в нього сформувалося переконання, що “існує три України” – Західна і Правобережна, які завжди були під Польщею, і “південно-східна, яка завжди була Малою Росією”. Лівобережжя Богуслаєв оголосив “основой украинского государства” [16]. Про нього запорізький журналіст Ю. Івас писав: “Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – неодмінні й одновекторні: рівняння на Росію. Довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу” [17]. Ці слова були написані в 2008 р., але, без сумніву, характеризують В. Богуслаєва перших років незалежності України.

Нарада відбулася 1993 р. в Запоріжжі у приміщенні місцевої облдержадміністрації. Представництво було досить високе: представник Президента в Запорізькій області (так тоді називали нинішніх глав облдержадміністрацій), його заступник із соціально-гуманітарних питань та інші обласні чиновники, керівники і заступники керівників обласних управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської і Миколаївської областей. Херсонську область, наприклад, представляв Станіслав Ніколаєнко, який в 2005-2007 рр. був Міністром освіти і науки України. Не була представлена на нараді Луганська і Одеська області.

В нараді брала участь і група професорів-істориків, залучити яких до проекту було доручено автору цієї статті. Мені було зрозуміло, що проект має політичний підтекст, а значить – не виключений тиск на виконавців. Загальноосвітня школа України на початку 90-х рр. мала багато невирішених проблем. І якщо в цих умовах керівники промислового гіганту, який тісно пов'язаний з російською “оборонкою”, раптом зацікавилися історією України, а не питаннями викладання фізики, математики чи хімії, то вони мають інтереси, які виходять за сферу їх економічної діяльності.

Отже, маючи загальне уявлення, про що йтиметься на нараді, я запросив до роботи добре знайомих мені науковців, які одержали освіту в Харківському і Дніпропетровському університетах, спеціалізувалися в галузі історії України, в складних умовах “перебудови” підтримували постійні зв'язки з школою і були, на мій

погляд, вільними від ностальгійних поглядів щодо комуністичного минулого. Це – Роман Лях (професор Донецького університету), Петро Тригуб – професор Миколаївського педагогічного інституту, Ганна Швидько – професор Дніпропетровського університету). Організатори зустрічі запросили і ректора Бердянського державного педінституту, доктора історичних наук, професора Юрія Лизогуба.

В архіві автора збереглася стенограма наради, що дає можливість відтворити її хід максимально точно.

Нараду відкрив Представник Президента в Запорізькій області В.В. Похвальський. Він закликав створити “науковий підручник, позбутися помилок в змалюванні історії” і нагадав, “що обов’язок науковця саме в цьому”. Потім прозвучали слова, які без вагань міг сприйняти кожен з присутніх в залі: “Нелегко об’єктивному вченому сьогодні говорити правду всупереч прагматизму, який часто відступає від реальності”. Важко знайти науковця, який назве себе необ’єктивним і готовим відступити від реальності заради “прагматизму”, хоча це й “нелегко”.

У виступі керівника Запорізького обласного відділу освіти Б. Тетерятника було сформульоване завдання присутнім в залі науковцям: *“Підручників немає, а ті що є – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників. Є згода Міністерства освіти на нашу роботу. Маємо велику підтримку асоціації підприємств”*.

Цей виступ викликав змішані почуття. Професори погодилися з необхідністю мати альтернативні підручники. Питання лише в тому, який зміст вкладається в поняття “альтернативність”. Вони знали, що в демократичному західному суспільстві звичайним явищем є наявність кількох підручників, рекомендованих для використання в навчальному процесі відповідними державними структурами. При цьому, звичайно, зміст підручників повинен відповідати єдиному державному стандарту і давати загальнонаціональну, а не регіональну версію історії. Вчитель має право сам вибирати один з підручників. Саме у цьому контексті було сприйнята й теза про “альтернативність”: наявні книги (маються на увазі науково-популярні брошури і методичні посібники з історії України, бо насправді *ніяких підручників ще не було*) справді не зовсім “підходять для нашого регіону”. До речі, як до будь-якого іншого в Україні. Але, постільки Б. Тетерятник заявив, що існуючі підручники *“для нашого регіону не підходять”*, можна було зрозуміти, що пропонується план створення підручника для південно-східного регіону України. Професор П. Тригуб сказав прямо: “Я проти регіонального підручника, я за альтернативний підручник історії України”.

Відчувалося, що й інші науковці не в захваті від мети проекту. Постільки Б. Тетерятник повідомив про “згоду Міністерства освіти на нашу роботу”, один з професорів запитав, у якій формі Міністерство дало цю згоду. У відповідь Б. Тетерятник сказав, що була усна домовленість з Міністром Петром Таланчуком.

Справді, під час короткої зустрічі з Міністром освіти, яка відбулася на початку березня, Борис Тетерятник представив мене, як керівника авторського колективу майбутнього підручника, і в загальній формі повідомив про мету проекту. Мені здалося, що Міністр всерйоз не сприйняв цю інформацію. Принаймні, на нараду в Запоріжжя, про яку повідомили в Міністерство, ніхто з його представників не приїхав.

Не було одностайності щодо “регіонального” характеру проекту і серед обласних керівників освіти. Навіть представник обласного управління освіти Донецької області заявив: “Це має бути альтернативний підручник, а не регіональний (“хуторський”)”. Він пообіцяв всіляку підтримку цьому проекту. Миколаївський керівник підтримав свого донецького колегу: “Підручник має бути альтернативним і використовуватися по всій Україні”.

До єдиної точки зору так і не дійшли. Але, щоб не залишати професорів “без нагляду”, для обговорення майбутніх текстів підручників було вирішено створити групу вчителів-експертів вищої категорії зі шкіл південно-східних областей України. Керувати нею доручили Б. Г. Тетерятнику, начальнику Запорізького обласного управління освіти, у минулому вчителю фізики і математики. Було заплановано створити повний комплект підручників з історії України - для 7, 8, 9, 10, 11 класів і визначено їх майбутніх авторів. Запрошеним професорам запропонували самим визначити, хто з них буде писати той чи інший текст. Поставили жорсткі терміни – видати книги до наступного 1994/95 навчального року.

На тому нараду закінчили і пішли на банкет, влаштований власниками “Мотор-Січі” – головними ініціаторами проекту “Регіональний підручник”. В початковій фазі банкету дискусія продовжилася. Планував приїхати і В’ячеслав Богуслаєв, але щось йому завадило і від його імені говорив заступник директора “Мотор-Січі” по зв’язках з громадськістю Ярослав Сухий. Виявляється, він був кандидатом історичних наук, у минулому викладачем історії КПРС в одному з вишів Тернополя, в 1990-1991 рр. – останній секретар Тернопільського міськкому партії, а після проголошення незалежності у серпневі дні 1991 р. втік з малої батьківщини в Запоріжжя “під крило” “Мотор-Січі”. Сухий розставив усі точки над “і”. Від імені свого шефа він пояснив, що альтернативні підручники повинні мати “регіональний зміст”, тобто, розкривали історію окремого регіону. Навіть прозвучала фраза про “жовто-блакитну експансію” з Західної України. Акцентувалося, що “в нашому регіоні” (тобто на Півдні і Сході України) “своя історія”, відмінна від історії Західної України. Тому в наших школах повинна викладатися саме історія Південно-Східного регіону. Присутні на нараді керівники обласних відділів народної освіти сусідніх областей тепер мовчали, що було сприйнято як згода з цією тезою представника “Мотор-Січі”.

Зате від колективу вчених прозвучало питання: а як же бути з загальноукраїнською історією і державною програмою, яка є обов’язковою для усієї України? Відчувалося, що професори розгублені і не погоджуються з ідеєю галицького комуніста про необхідність якогось особливого, відмінного від загальноукраїнського, підручника, який буде використовуватися в школах південно-східних областей України.

Розгорнулася дискусія (судячи з усього, для організаторів зустрічі несподівана і за банкетним столом недоречна), в результаті якої був сформульований висновок: “Підручник регіональний, програма загальноукраїнська”. Така алогічна відповідь нічого не вирішувала, але дала можливість мирно завершити дискусію і продовжити банкет.

...Після банкету відбулася коротка нарада професорів, яка мала продовження в телефонному режимі. Стояло питання: що далі? Виявилось, що виконувати замовлення організаторів зустрічі в Запоріжжі, тобто писати суто "регіональний підручник", ніхто з них не хотів. Були пропозиції відмовитися від цієї акції взагалі і продовжували виконувати власні наукові проекти, яких у кожного автора в той час було достатньо. До того ж, відчувалася "провінційна закомплексованість": вважалося, що писати підручники з історії України – прерогатива київських вчених. Може ще львівських, але ж ніяк не запорізьких, дніпропетровських чи донецьких. Врешті-решт, сумніви було подолано. Вирішили скористатися ситуацією (про нараду писали місцеві ЗМІ, про неї знали в Міністерстві освіти, кожному автору для роботи над книгою обіцяли творчу відпустку на півроку) й почати роботу над повноцінними підручниками загальноукраїнського формату, які б відповідали програмі МОН і нашим уявленням про минуле України. Впевненості в успіху не було, але певного оптимізму надавала та обставина, що серед керівників народної освіти п'яти південно-східних областей України не було єдиної точки зору і не всі підтримували "регіональний проект" Богуслаєва-Сухого-Тетерятника.

(Продовження у наступному номері)

Джерела та література

1. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 355 с.
2. Програми восьмирічної і середньої школи. Історія. 4–10 класи. К., 1982. – 12 с.
3. Див. : Сарбей В. Г. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9-10 класів. Рекомендовано Міністерством освіти УРСР / В.Г. Сарбей, В.Є. Спицький. – К., 1985. – 183 с.; Сергієнко Г. Я. Історія Української РСР для 7–8 класів / Г.Я. Сергієнко, В.А. Смолій, В.Г. Сарбей. – К., 1988. – 160 с.; Шовкопляс І.Г. Книга для читання з історії Української РСР / І.Г. Шовкопляс, Б.М. Мозолевський, Є.М. Максимов. – К., 1988. – 208 с.
4. Див., напр.: Сарбей В.Г. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9-10 класів. Рекомендовано Міністерством освіти УРСР / В.Г. Сарбей, В.Є. Спицький. – К., 1985. – 183 с.
5. Лист Міністерства народної освіти про Україну // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1990. – № 7. – С. 28-33.
6. Коваль М.В. История Украины. Пробное учебное пособие для 10-11 классов средней школы / М.В. Коваль, С.В. Кульчицкий, Ю.А. Курносков, В.Г. Сарбей / под. ред. академика АН Украины Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1991. – 367 с.
7. Див.: Сарбей В.Г. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9-10 класів / В.Г. Сарбей, В.Є. Спицький ; під ред. В.Г. Сарбея. – К., 1985. – 178 с.
8. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
9. Олейник Б. "...и увидел я другого зверя", или два года в Кремле" / Борис Олейник. – Запорожье: Хозяйственная ассоциация "Гласность", 1992. – 110 с.
10. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60-80-е годы XX века). – М.: Институт Российской истории РАН, 2003. – 246 с.
11. Цит. за.: Зякун А.І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття незалежності України // Сумська старовина. – 2005. – № XVI-XVII. – С. 133-144.
12. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний ; ред. Я. Грицак і О. Павлів. – Львів, 1992. – 230 с.
13. Кучерук О. С. Оповідання з історії України: Пробний підручник для початкового курсу з історії України для 5 кл. середніх шкіл / О.С. Кучерук. – К., 1992. – 158 с.
14. Див.: Кульчицкий С. Наша спільна робота / С. Кульчицкий // Свічення душі. Збірник пам'яті Наталії Теплоухової. – К., 2000. – С. 7-8.
15. Коваль М.В. Історія України. Матеріали для підручника для 10-11 класів середньої школи / М.В. Коваль, С.В. Кульчицкий, Ю.О. Курносков. – К., 1992. – 463 с.
16. Див.: Богуслаєв В. Управлять страной должны представители Юго-Востока // Искра (Запорожье). – 2007. – 5 сентября; Еженедельник "2000". – 2007. – 30 сентября.
17. Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи / І. Ювас // Просто. Український тижневик. – 2008. – 21 лютого.

Turchenko F. G. How the first textbooks on history of Ukraine were created.

The article is about books on the history of Ukraine, which were written in the first years of independence. General political situation, which occurred in the context of the reorganization of school historical education developed new programs and concepts of historical education, were discussing new books are characterized. The circumstances of the creation of a team of historians, Zaporizhzhya, Donetsk and Dnipropetrovsk university textbooks on the history of Ukraine for 7-11 classes disclosed in the context of the situation. Considerable space is devoted to attempts by pro-communist political forces in Ukraine, particularly its southeastern regions influence the content of textbooks. The failure of these attempts is described.

Key words: history of Ukraine, the school textbook, historical didactics, "regional textbook", methodology of history, national identity.

Турченко Ф. Г. Как создавались первые учебники по истории Украины.

В статье речь идет об учебниках по истории Украины, написанных в первые годы независимости. Характеризуется общеполитическая ситуация, в контексте которой происходила реорганизация школьного исторического образования, разрабатывались новые программы и концепции исторического образования, происходило обсуждение новых книг. В контексте этой ситуации раскрываются обстоятельства создания коллективом историков Запорожского, Донецкого и Днепропетровского университетов комплекта учебников по истории Украины для 7-11 классов. Значительное место в статье уделяется попыткам прокоммунистических сил Украины, в частности, ее юго-восточных областей, повлиять на содержание этих учебников. Описывается провал этих попыток.

Ключевые слова: история Украины, школьный учебник, историческая дидактика, «региональный учебник», методология истории, национальная идентичность.